

KUTATÁSETIKA ÉS ET(N)IKAI KUTATÁSOK – HIÁNY, AVAGY LEGITIMITÁS?

(FÉLKÖR-ÍV A HOLOKAUSZT-KUTATÁSOK KÖRÜL IS)

Táji és népcsoport-kultúrák elemző megközelítésében, kisebbségkutatásban és kulturális miliókutatásban megannyi szakember érintett, érdekelt vagy bevont. S ami rendszerint körülveszi őket, az a csöndes értetlenség, „light-os” közöny, tétova elfogadás vagy még vonakodóbb elismerés. Így van ez szociológussal, társadalomlélektanással, kortárs néprajzossal, kulturális antropológussal egyaránt, ha oly terepre merészkedik, vagy olyan témakört választ, ahol a kérdései kevésbé fontosak, mint az „adatközlő” válaszai. Az „adat” – mely éppúgy lehet tény, mint képzet, impresszió vagy emlék, értelmezés vagy leíró bemutatás... –, hiába is „objektív”, szükségképpen körülveszi a szubjektivitás az értelmezésben, a megértő befogadás terén, az összegző „rálátás” vagy eredményfelmutatás dolgában, vagy pusztán már a közlés továbbításakor is. *Szubjektív* tehát az, amit a „szerzői Én”, a kutatói érdeklődés, a megértésre elszánt kérdezői attitűd közvetít, s mindig szubjektív is marad, amíg nem csupán száraz „adat-talicskázásra” vetemedik, hanem összefüggések meglátását, viszonyok megnevezését, kapcsolódások variációit adja közre *saját* hangján. A saját hang egyben lehet persze a kérdezetteké, a megfigyelőé, az értelmezőé vagy elbeszélőé is – s épp így lehet (kell is legyen) a befogadóé, olvasóé, tovább-értelmezőé. Hol „vész el” akkor az „objektivitás” látszata? Mitől marad hiteles mégis, ami letér a kutatói hipotézisek önigazolós útjáról, melynek kanyarulataiban az interpretáció szerzője már nem maradhat képes arra, hogy befolyás nélkül kérdezzen, belátások és „dekódolás” nélkül vegyen át közléseket, több menetes értelmezésekben találja meg a nyilatkozó, a kérdezett vélekedésének lényegi tartalmait, konzisztenciáját, belső összefüggés-rendjét ...?

Lehet-e, és szükségképpen lesz-e a felfedező és kérdező valamely leleplező szerepkör részese? Lesz-e kém is, ha az kell, vagy tudósító, ha annyi is elég, esetleg csupán egy készülő fotóalbum élménymesélője, képaláírások formálója? S ha lehet hivatásos értelmező, elfogadják-e tőle az impressziót, az intuíciót, a futó benyomást, a megfigyelői szerepvilágosítást, az egyéni tónusú összegzést? Lehet-e érdemi részterületet választani úgy, hogy az ne hasson át ro-

kon területekre, no meg: ha már felgyűlt megannyi adat adatra halmozva, újabb adat (esetleg „módszertan”, metodika) befér-e a kutakodás egészébe, mint olyan komponens, amelyet maga a kutató ad hozzá a belátások egészéhez...? Hisz van a kultúrakutatás mellett művészet-, vizuális és irodalomantropológia is, pedagógiai vagy pszichológiai is, mégpedig anélkül, hogy létük indokaként könyörögniük kellene az akadémiák befogadó gesztusaíért. Ha e teljességgel „puha” tudásterületek nem szorulnak immár az inklúzió megengedő átkarolási mozdulatára, miért is kényszerülne maga az „anyaterület”, a kulturális antropológia egész komplex tematikus köre a bebocsátásért ácsingózni ...?! A kutatói kulcskérdések¹ egyike tehát valószerűsíthetően vagy mindenképpen az: legitim mivolta van-e egyáltalán a kutatónak, s ha van, miképpen jár ez etikai kötelezettséggel is a tudások pantheonjának vagy a kutatók versenystábjának résztvevői és aktorai számára.

Alapkérdésem, melyet a rokon területek kutatói is osztanak: vannak-e kulcskérdések a kutatásetika terén, vagy csak régen megkövesült és állandósult kérdések léteznek? Vannak-e „kulcsok” a kulcskérdések tudástárához? Miképpen lehetnek/keletkezhetnek a különböző „-lógiaiák” (mint kulcsra zárt sajátlagos tudások) a megismerés „szolgáltatában”? Lehetséges-e olyan kulcs, mely minden zárhoz „talál”, vagy ez csupán „álkulcs” lehet, mely minden problémához a felszínen kapirgál, egyszerűbb zárszerkezetet mozgatva, de a titkos tudások zárai ellen esélytelenül? S vajon mennyiben pusztán módszertani kérdés a „felülnézeti” etika a társada-

1 Írásom egyik „kibontása” az ELTE Társadalomtudományi Karának konferenciájára (*Kulcskérdések a társadalomkutatásban – Etikai dilemmák*. 2011. május 26-27.) készített „PPT-előadásnak”, mely rövidebben hangzott el *A kutatásetika, mint az etikai kutatások hiánya: a besúgó, mint „felfedező”* címen. (Az utóbbi alcímből ebbe az írásba csupán apróbb részlet kerül be, de a kutatói szerep és az etikai dilemmákkal összefüggés árnyaltabb taglalása folyamatos szakmai önreflexió tárgya lehetne. Ehhez kiváló közelítés Lajos Veronika számos írása a több szintű és több helyszínrű etnográfia változatairól, pl. Lajos 2013).

lomkutatásban (a tényorientációk terén), avagy minő problémákat rejt a „belül- és közelnézeti” etika (másként: az értékorientációk) párhuzamos léte? Inkább szolgál-e „objektivitást” a tudánymetria mércéjével mért kvantitatív sémák, etikus képzetek (átláthatóság és átfoghatóság) eszköztára, avagy a „kódok kulcsa” éppen a pragmatikus tudás és virtuális közhaszon mellett is párhuzamosan létező narratív, émiikus, élményközeli szférában keresendő? Episztemológiai kérdés-e a „kulcsok kódjának” viszonya (a kutató és szereplő közötti interakció/projekció ténye), avagy mindezt elfedi a pragmatikus haszon vitatottsága, mint a kutatásetika problémája a részterületeken (pl. a fejlesztésantropológia, politikai antropológia, turizmus, művészet, pedagógia, ökológia, kulturális örökség stb. tudástárában)? Hogyan alakul a társadalmi távolság(ok) – csoportkapcsolatok és hatalom, kutatási távolság és kutatói távolság – viszonyrendszere a relatív relevancia mentén, s hogyan alakulnak át e távol(i)ságok az alázat fennsége és élménye mentén?

A kutatásetika a kulturális antropológia historikus dimenziójában részint klasszikus, részint átmeneti érák, majd modern és posztmodern kérdésfeltevések (fordulat a nyolcvanas években) mentén is rendezhető viszonyrendszerbe illeszkedik, s ennek a felelősség és felelőtlenség mentén további dimenziói is nyílnak. Van-e a résztvevő megfigyelés ott, ahol a titok, a rejtekező ismeret, a félténivaló infó lakozik? S lehet-e a megfelelési normák és a leleplező ügyek viszonyában normatív elem, továbbá miként példázható a kutatásetika a felelősség normájával? A társadalomismereti kutatások mai felelőssége, előjelző kötelezettsége mentén, a nyilvánosság és szakmaiság áldásával/átkával, a tévedés jogával és esélyével, a változtatás normájának jelenlétével, a feed-back maximájával, végső soron tehát a megismerés felelősségével hogyan és kik foglalkoznak a kortárs kultúrakutatásban ...? E kérdések körül járok az alábbiakban, sétálósan, ráérős érdeklődéssel, önreflexióval is, ám ugyanakkor mintegy „kihangosítva” az etnikai és kisebbségi kultúrák kutatásának etikai dilemmáit. Csakis arra kérem az Olvasót, tartson velem ebben a kisebb szakmai túrában, s támasszon kételyt állításaim elé, értelmezze át a válaszaimat is, ha úgy hozza kedve! S ha sürgősebb, pontosabb, pragmatikusabb válaszra vágyik, akkor ne röstellje letenni ez írást, melynek nem célja „mindent jobban tudni”, csupán beláttatni, érzékíteni próbál olyan problematikákat, melyeket ritkán oszt meg kutató a kisebbségével, tudományos ember a kérde-

zettjével, s tudományterület a tudásszociológia vagy a megismeréstudományok híveivel.

Retorikai fordulat, avagy többszínű megismerés?

A konvencionális etnográfiai kutatás, néprajzi adatgyűjtés vagy demográfiai census felvétele olyan eszközök, melyekkel folkloristák, néprajzkutatók, falukutatók vagy szociológusok is ésszerűen élnek. A főszereplő legtöbbször a helyi társadalom tagja, élő „adatközlő”, ki mintha Bartók Bélának énekes asszonyai, mintegy „átad” bizonyos tudást, gondjaiba ajánl helyzetismeretet, körülrajzol tényeket vagy sugall értelmezsmódokat ..., saját tónusban, egyéni hangfekvéskben és frazírozással. Erre minimum válasz a kutató (amúgy szakmai szinten nemegyszer tiltott és nehezményezett) vallomásossága lehetne, de ez rendszerint elismácsolódik, elmarad, vagy „lényegtelenné válik”... – mármint jobbra azok számára, akik a kérdezés „jogával” érkezőnek, s tovahussannak rövidesen. Az antropológus-etnológus résztvevő megfigyelés, az antropológus/„bennszülött” viszony, a kutató szerepe, a reprezentáció módjai mind olyan problémák, amelyekkel a kultúratörténeti, szubkultúra- vagy kisebbségkutatás bármely ágának művelője is folytonosan szembesül. A kulturális antropológus Boglár Lajos a braziliai indiánok kutatásáról vall ekképpen: „Nem adatközlőnek, hanem beszélgetőpartnernek kell őket tekintenem”.² S teszi, tette ezt kutatások tucatjaiban, életútja mintegy hatvanévnnyi terepjárásai során. Kérdései és szakmai válaszai is túl vannak azonban az indián kultúrák tapasztalati tudásán, így azon is, amihez a titkok felismerése és a kulcskérdések megfejtése vezet: „Azt szoktam mondani, hogy nekem mindig kell egy kulcsosomó, tehát nincs egyetlen kulcs, amely minden zárat kinyit. Az csak álkulcs lehet. Ha több kulcsom van, akkor próbálkozhatok, és talán ki tudom nyitni...” Ki-, vagy megnyitni is csupán azt lehet, akivel sok időt töltünk, sok bizalmas helyzetet élünk át, partnerként viselkedünk, s azzal „nyitjuk meg” (értelemszerűen, idegen ellenében) a zárt világot, hogy a magunkéból is legalább annyit tárunk elébe, bizalmi viszonyra építjük a kapcsolatot és ezt nemcsak állítjuk, meg is tartjuk ezt az attitűdöt. Hatványozottan így van ez, s így kell len-

2 *Beszélgetés Boglár Lajos kulturális antropológussal.* Az interjú készítette: Borgos Anna. *Magyar Tudomány*, 2002/9:1236.

nie a Holokauszt-kutatások, a túlélők vallomásai, az emlékezők narratívái esetében.

A módszer(tani) kérdések tehát részint már onnantól kezdve „kulcskérdések”, amikortól a kutatás víziója megfogán. Kérdés marad, hogy elég-e a kulcsproblémák körvonalazása, a lényeges problémákhoz van-e könyvtárnyi ismeretünk, föl tudjuk-e adni a strukturált interjúkban előre elgondolt tematikát s alkalmazkodni merünk-e az előtanulmányokban nem szereplő akut kérdések fontosságához, jelentőségéhez. E téren a mindenféle „lógiai”, melyeknek saját módszertani vonzatai és értelmezési titkai vannak, szolgálhatnak segítségként is a kutatók, mint „kulcskirályok” szerepeihhez. Az antropológiai vizsgálódás ezért is nem élhet az „álkulcs” alkalmazásával, akár annak árán sem, hogy nem jut be a kulcskérdések helyi birodalmába. De ugyanakkor nem is tudhat „kulcskirály” lenni, minden problematikára egyaránt reflektálni, vagy sematikusan kezelni azt, amihez nincs módja empirikusan közelebb kerülni. A Holokauszt-túlélőkkel folytatott intim interjúk készítői is beszámolnak erről a szükségképpen másságról, távolságról, meg arról is, miként lehet túllendülni ezen a megismerési akadályon, életút-interjúk szerepkülönbségen...

Kérdés mármost: szimplán módszertani kérdés-e, ami kulcskérdés? Ha egy helyi közösség megértéséhez kulcsprobléma a szegénység, az agrár-gazdaság lehetetlensége, az etnikai csoportkultúrák el-nem-ismerése, a kisebbségi jogok hiánya, a helyi hatalom túlsúlya..., akkor a „módszer” ehhez igazítandó. S lehet, épp a mélyebbre pillantás, vagy a szélesebb horizont segít átlátni egy résztéma „egyetemesebb” válaszait, mondjuk egy temetési rítus és a halálról való tudás viszonyrendszerét, egy vadászati eszköz díszítésének és a helyi mitikus tudásnak kapcsolatait, amihez már metodikát lehet mozgósítani. Konvencionálisan e téren egyetlen álláspont lehetetlen: a kulcskérdések és a módszer összehangolása „felülnézeti” képpé alakítva, melynek kutatásetikai vonzatai is vannak. A „felülnézeti” etika a társadalomkutatásban (a tényorientációk felé vezető úton) kényelmes megoldás, de nem „igaz”, nem ésszerű, vagy legalább csak részkérdésekhez vezető, az antropológusok által nem respektált pozíció. Ehelyett a „belül- és közelnézeti” etika (az értékorientációk világa) válik konstruktívabb hatássá. Aki úgy kíván látni, mint a helyiek, s idővel átlátja-vallja is a lokális nézőpontot, talán számos más kutató szemében nem is képviselhet „tényszerű” belátást, s ez-

zel a tény-orientált kutatások legitimitás-normáját állítja fel. Ezzel szembeállítva viszont: a „belül- és kívülnézeti” képek aránya, mint megkülönböztető jegy és hitelesség-teszt áll előttünk, az *értékorientáció* magából a tényvilágból nézve pedig kétségkívül hitelesebb, mint a távollézeti, „átlagoló”, összevonó, sematizáló. Épp ezért: a kultúrakutatásban rejlő kulcskérdés nem módszertani, hanem morális, kutatásetikai problematika! Sőt, épp ettől érvényes, nem pedig az adatmennyiségtől, a rálátás „objektivitásától”, a távolságtartás hidegségétől, avagy az intuícióktól elidegenített alapállástól.

Kódok kulcsa, avagy megismeréstudományi alapkérdés

A társadalmi jelenségek megismerési igénye nem „közigény”, nem tartható a nyilvánosság számára fontos tudásterületnek. (Ugye, nem kell jelezni, hogy például a Holokauszt-kutatások iránti fogékonyság, „fogyasztói” vagy „megrendelői” igény jócskán kisebb, mint a realitás-érzék és igazságosság-érték felmutatóinak önjelölt közegéből érkező ismeret-igény... ?!) A szélesebb szakmai körben azonban régtől jelen van egyfelől egyfajta *episztemológiai* irány, mely a kulcsproblémák kezeléséhez igényli a társadalmi és kommunikációs kódok, megértési lehetőségek, eltérő narratívák összegzésének vagy tipizálásának és e típusok választékának felmutatását is. Másik oldalon (végtelen?) ugyanakkor jelen van többféle tudománymetriai irányzat és cél, mely hajlamos kvantitatív sémák mentén rendezni, *étikus* képzetektől függetleníteni, adatsorokba átkódolni a pragmatikusnak minősíthető tudások körét... Ennek virtuális „közhazna” is megvan, mivel az áttekinthetőség és „kezelhetőség” dilemmájának megoldását, dekódolását és átprogramozhatóságát veszi kibontakozó lehetőségnek. Kódok és kulcsok, megismerési és megértési sémák tájkán ugyanakkor a kvantitatív és/vagy kvalitatív adatkezelés metódusai (most a „kevert módszertanokról” nem szólva)³ jellegzetesen eltérnek abban, hogy a séma-formálási szándék, a kutatói intenció és a kommunikációs szférában oly fontos felmutathatóság egyszerre tartalmazza a felismerő-ráébredő

3 lásd ehhez Dén-Nagy Ildikó – Géring Zsuzsanna – Király Gábor – Nagy Beáta: Kevert módszertanok alkalmazása a munka-magánélet egyensúly kutatásában (on-line: http://www.kulturaeskozosseg.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=73&Itemid=78)

intimitás és a kibeszélés felelősségét. Ide véve azt is, hogy az élményközelségre épülő *émikus* közéletnél óhatatlanul látványosabb az étikus narratíva, vagyis a kutatási eredmény performált valóságkénti megmutatása. Itt a kulcs a megismerés ténye, a kihangosítható tartalom és a felhasználói kör iránti bizalom tesztjével mérícskélhető – evidenciában tartva (vagy rejtve akár), hogy a hangosbeszélésben nem érdekelt vallomástevő (azaz: nem „beszélgető-partner”!), a performált eredmény elérésében sem érdekelt, vagyis közlései is illendő szűrőn át érhetik csak el az érdeklődőt. Ez intimitás-kód hiányosságai ellensúlyozódik a vallomások mennyiségi mutatóival, miközben veszít maga a helyzet, a közölt és megőrzendő tartalom is abból a lehetséges egyértelműségből, mely a megismerés mélysége elé emelkedő fal méretében és vastagságában fejeződik ki. Ha a kódolt közlések álkulccsal is „nyithatók”, komoly esélye van a formalitásoknak, felszínességnek, felelősség nélküli általánosításnak...

Szemben ezzel az adatjellegénél fogva kódokba szorítható és táblákba applikálható közléstípussal a megismerés kódjainak másfajta, speciálisabb „kulcsa” csupán elbeszélhető, továbbadható, érzékeny narratívákban „teríthető” válfaja lehet hatékony. Ha példaképpen (a Holokauszt-túlélőkkel készített interjúk, vagy Holokauszt-émlékezetet ápoló amerikai, magyar, olasz, izraeli nők vallomásaiból vett) narratívák vezetnek a megismerés igénylőjét, rögtön fény derül arra is, miként „dolgozik”, hat, befolyásol, ment és formál újra a megértésben rejlő megismerés kódja, a projekció, a narratív levezetés, mint hitelesítés, vagy akár a személyes életút-interjúkban a belekérdezés/vallani hagyás metodikája (a részletekről megannyi szakirodalmi irányzat vitázik).⁴

De annyi biztosan kihangzik ezekből a megismerésmódokból is, hogy a kulcskérdésekhez vezető „megismerési kulcs” sok esetben magán a projekción át vezet, magukban a narratívákban rejlik, mint az antropológiai értelmezések között is sok esetben. A narratíva nemcsak a vallomástétel egy(ik) formája, hanem a hitelesítés módja is, mely szinte semmiképp nem illeszkedik a hasonló, más vagy akár azonos keresőkódokra épülő kvantitatív kódokhoz, melyek mélyén (révén) épp a hiteles levezetés, élményközeli megformálás hiányzik a leglátványo-

sabban. Az émikus belátás ugyanis nem csupán a projekció és a kulcsfogalmak kódja, hanem a hitelesítés révén a felelőssége is, mind az elbeszélő, mind a kutató oldalán. Eközben ugyanis mind az interpretáló, mind a „gyűjtő” valamiféle „házi feladatként” kapja, hogy a megértéshez és kölcsönös belátáshoz vezető kommunikációban felelősséggel legyen jelen, kontrollt is gyakoroljon önmaga fölött és az értelmezni kész kutató fölött is. Amikor pedig a vallomások közlése már önnön határait feszegeti, akkor kerülhet sorra a lokális érvényesség tesztje, a visszaigazolás környezeti ténye, s ennek nemcsak megléte, hanem értéke is. Tesztelni kell, mit szól értelmezésünkhöz épp az, akitől származó közlésre támaszkodott elemzésünk..., s csak ezt követően lehet megnyugtatóan nyilvánossá, ami a kutatás eredménye, következtetése.

A kódok kulcsait próbálgató, s a kulcsok kódjait csak részben ismerő etnológus éppen eközben tudja/tudhatja tesztelni, mennyi a kommunikatív racionalitás mértéke, s mik a tényezői akkor, ha a közlésmódok személyesek, a befogadás esetleges, a félreértések korszakosak is lehetnek. Kellő hevületű és elszánt szakirodalmi hangoltság kell ahhoz, hogy ennek esetlegességeit valaki kizárni próbálja, s ne érdekelje a tévedés joga, a félrevezetés érdeke, a kölcsönösen tesztelt „elértés” (azaz jól megértés) mértéke. A kutatásokban rejlő, a megismeréstudományokra jellemző narrativitás ugyanis épp korunk céltudatos és effektív harmóniákat kereső módszertanaiban kap mindegyre kitüntetettebb szerepet. Persze, nem hagyomány nélkül... – ha nem is túl közvetlenül, de annál több respektussal kapott megismeréstudományi aspektust a nyolcvanas évek óta Habermas modellezése, kinek kevésbé az adatsorokba szuszakolt közlésmód lett fő eszközévé, ugyanakkor annál hatásosabb cselekvéstudományi alapozást forgalmazott. Szerinte (1981/1985) ugyanis a társadalmi koordinációt kétféle cselekvéstípus biztosítja, amelyhez kétféle racionalitáskonceptió kapcsolható (azaz hogy mikor tekintjük az adott cselekvést racionálisnak, mikor látszik meg ésszerűségének oka és módja, miképp láthatók határai és eredményessége): a *célracionális* vagy sikerre orientált cselekvéssel szembeállítja a *kommunikatív* cselekvést, melynek lényegét a kölcsönös megértésre való irányultság és társadalmi jellege adja. Ennyiben az előbbi lényege az optimális eszközkombináció megtalálása egy adott cél elérése érdekében (ez a típusú cselekvés például munkavégzés, utazás, eszközkészítés közben jellemző). A *kommunikatív*

4 Példaképpen lásd Pető Katalin, Pécsi Katalin, Szőnyi Andrea, Louise Vasvári, vagy Steven Sampson, Ilana Rosen, Sonia Hedgepeth, Lenore J. Weitzman és mások szakmunkáit.

cselekvés szükségképpen a társadalom tagjai/egyedei által közösen elfogadott normákhoz és értékekhez igazodik, amelyeket a nyelv és a kultúra, normák és értékrendek „puhább” világa közvetít. A cselekvések kölcsönös hatékonysága és racionalitási potenciálja akkor kerül felszínre, amikor ezek az értékek, normák, értelmezési minták megkérdőjelezésre kerülnek a párbeszédben/kölcsönhatásban résztvevő felek között, és a felek rákényszerülnek arra, hogy kódjaikat, szándékaikat, nézeteiket egyeztessék a szóbanforgó kérdésekről, ilyen módon kerülve közelebb egymás kölcsönös megértéséhez. Ezzel, vagy eközben ugyanis voltaképpen felismerik a kölcsönös megértés és a kommunikatív racionalitás erejét, amely Habermas szerint a társadalom egyik legfontosabb koordinációs mechanizmusa.

Tehessük hozzá: mert Habermas három évtizede gondolt valami alapozót, még nem kellene mindenre fölhasználni, hitelesítésképpen bárhol hivatkozni. De ami lényegesebb: az émiikus, élményközeli pillantásban, a tekintet irányában és szándékában nem csupán a kérdező vagy a válaszadó projekciója van jelen, hanem mindkettejük interkulturális, interaktív kölcsönhatása is (a kutató és az aktor oldalán is megjelenik a közlés szándéka, a válasz kiterjedése, az értelmezés szabványossága vagy specialitása, a tényadatok élményadatokká formálásának esetleges, de annál meggyőzőbb formája is). Vagyis: a *kommunikativitás* ha nem is járul hozzá túl közvetlenül az adatfelhalmozáshoz (a fogalom nominális értelmében), annál izgalmasabb haszna érzékelhető magában az *értelmezés*-ben. A pragmatikus haszon vitatottsága, helyettesíthetősége, bővítési vagy jelentésgazdagítási igénye párhuzamosan úgy is megjelenik, mint kutatásetikai kérdés, hiszen a fejlesztés-antropológia, az akcionalizmus, az alkalmazástechnikai kérdések (sőt maga az alkalmazott antropológia mint önállósult tudásterület)⁵ érvényességét az alkalmazhatóság tesztjével szemlélik mások, de akár az antropológia ágazatainak változatait is mint felelős reflexióval kibővült tematikákat (politikai antropológia, military anthropology, turizmus, művészet, pedagógia, ökológia, kulturális örökség stb.) ugyanerre ítélik a társtudományok képviselői.

5 lásd ehhez Biczó Gábor vita-írását, vagy a szakmai válaszok egy válogatását: <http://www.maszol.ro/index.php/kisebbsagben/20359-kisebbsagben-kivonatos-let-erdei-emberek-a-kutatas-abbahaghatatlan>

A kommunikativitás, ha hangsúlyt is kap időnként egy-egy korszakosan megújult vagy újrafarmált területen, már annyiban sem újdonság, hogy régtől fogva jelen van a kutatások víziói, verziói, irányzatai mögött, kezdve az antropológia klasszikusainak törekvései, örökségük, módszertani vagy metodikai tradícióik és a kapcsolódó viták számos formája-időszaka mentén: a kutatási terep ismerete a tudomány felé vállalt elkötelezettség volt mindig mint alappérf. Ehhez simult, ezzel került konfrontációba több *átmeneti* időszak a megértésben és közlésben – például, mint a megértés/felmutatás iránti kötelezettséggel azonosított szerepvállalása megannyi kutatónak. Az már szinte csak megismerés-módszertani rész kérdés volt (s maradt), hogy az etnocentrizmus és objektivitás, a közlési hitelesség és lokális érvényesség sziklaszirtjei között milyen kontroll lehetősége maradt meg a kommunikáció kódolója, deskriptorai, dekódoló, továbbértelmezői, felhasználói körében. Ehhez csatlakozott a „*modern*” kutatásetika, a kollektív (kisebbségi, perszonális, kulturális, személyiségjogi) respektus alapjára helyezkedve, s erre keletkezett válaszként a „*poszt-modern*” verzió, ahol a kollektív/szakmai normarend mellett egyéni felelősségvállalás súlya növekszik (az antropológus, mint tutor, gondozó, önkéntes segítő, jótévő”, érdekkijáró, hártó, network-menedzser stb.), vagyis a multifunkcionalitás útján került képbe az újabb kódok és kódfejtések megannyi változata, mint metodológia, kultúrakritika, kritikai módszertan, kevert kutatásmódszertan stb. Nem mintha ezek immár a kommunikativitástól tényleges (földrajzi, téri) távolságban lennének, hanem mert maga a kommunikatív kölcsönösség szférájába is közvetítők, értelmezők, felhasználók, szponzorok, hatóságok és szakmai ellenfelek egész siserahada költözött be a kutató és kutató közötti intimitás lehetőségét is megszakítva.

Kulcsérték, közhaszon, távolság és részvétel

*„Mióta a mindenség létezik, elkezdődött a jelen,
és azt sosem érte utol a múlt,
és sosincs reményünk arra, hogy a jövőt megközelítsük”
(Weöres Sándor: Pernecky-interjú, 1966).*

A kutatások kulcskérdései persze nem szükségképpen táblázatokba rendezhető adatok, már csak a fennebb leírtak okán sem. Annyi azonban tény-szerű vagy bizonyos, hogy a kulcskérdések kezelése, fölmerülése és „ki” tárgyalása, időszzerűsége és fölme-

legítése nem kizárólag a tematika problematikájával áll összekötötésben. Vélekedésem szerint bármely tematikus szempontkijelölés, kutatói pozíció meghatározása, kulcskérdések keresése vagy definiálása mellett is minduntalan jelen van a társadalmi jelenségek leképezését vállaló magatartások legfőképpen etikai státusza – avagy másképpen szólva a kutatás etikai vállalása, ennek hiánya vagy elfogadottsága. Mert lehet-e etikai óvatoskodás nélkül kutatni mondjuk a magyarországi szíreket, muszlimokat, zsidókat, afgánokat, ukránokat, albánokat, nigériaiakat vagy szudániakat? Lehet-e szimplán etnikai kérdést kreálni abból, ahogyan itt élnek, ahogy hisznek, mozognak, dolgoznak, laknak, gyermeket nevelnek, megélnak vagy migrálnak, kereskednek vagy beilleszkednek? Ki kezeli majd szimpla „etnocentrizmusként” a kutató pozícióját, s ki veszi jól formált kémtevékenységnek az adaptációs stratégiák leírását, a hitvilág részletes bemutatását, a kutatói attitűd összes főkérdését és részválaszát? Lehetne-e, szabadna-e mindezek helyett „pirézek” kutatására fókuszálni inkább, ahelyett, hogy „árulkodó” jegyeket és jeleket mutatna föl valaki is az émikus kutatás eredményeként? Mert hát, jellemezheti akár az antropológus-etnológus-szociológus kutatót olyan *kutatói távolság* fenntartása, amely a vizsgálódásban *kutatási távolsággá* izmosodik (étikus, émikus, statisztikai, demográfiai, csoportkutatási, szociálpszichológiai, szubkulturális stb. tartalmú eredendő szándék nyomán indult, de „elhallás”, félreértelmezés formát öltő végeredményt felmutatni képessé vált utóbb, akaratan kívül is közéletet mozgó hatásosságú...)? Lehet-e akkor közelebb merészkedni a társadalmi távolságok leírásánál, ha a másság illusztrációjává válhat másfajta olvasatokban, ha magára vonhat méltatlan közfigyelmet, ha ürügyként szolgálhat alantasabb indulatok számára is...?

A kulcsfontosságú értékek megalapozott, kiterjedt szemléje sem menekedhet attól, hogy a sikeres és érzékeny kutatás során ne csupán a mentális-morális közhaszon szintje emelkedjék, de a *társadalmi távolság(ok)* éppúgy vele növekedjenek, noha ez nem volt sem szándék, sem célzott kommunikáció tárgya. Az etnikai kutatások (nemcsak itt és ma, hanem régtől és szinte mindenhol) a kutatásetikai felelősséget is hordozzák, mintegy szándéktalanul bár, ámde felelősen. Elmaradásuk, rejtekező helyzetük, hiányuk is felelősséggel jár (például az ismerethiányból fakadó oktondiságok oldalán, a tudatlan indulatok tájékán, az elvont „idegenként” kezelés

vehemens hatásaképp...), de a kutató felelőssége már ott rejtőzik a kérdésfeltevések, a témaválasztás, a kutatási miliő kiválasztása, a tematikai horizont elgondolása tájékán is. A kutatásra sem méltatott tematika persze éppúgy lehet ürügye vagy ügye az idegenséget elutasító közviselkedésnek, s lehet legitimálója annak, hogy nincs kellő figyelem a megnevezhető társadalmi csoport iránt (tehát „szabad a gazda...”), de a hiány még nem szükségképpen ártalom is, csak esély arra, hogy a máskéntiség indulati alapjai másodlagos politikai ürügyként szolgáljanak, s ne direkt uszításként. A kutatásetika ezért jobb lenne, ha azzal tudná kezdeni: mit legitimál maga a vizsgálódás, mire vezethet a kérdezősködés és adathalmazás, kinek és mire lesz jó, ha a hiánnyal nem legitimálja az amúgy is meglévő társadalmi távolságokat..., vagy ellenkezőleg, ha érdeklődésével kitünteti, s ezzel legitim idegen(ség)-gyűlölet tárgyává is teszi a másságfeltárás során kiválasztottakat. Jellemezheti a kutatót a tudatos távolságtartás is (például mert pirézek voltaképpen nincsenek is...), de a kutatás élménye és a kutatói alázat fenségessége együtt sem alkalmas még a védelemre is. A relatív relevancia mindeközben tévutakra vezethet, a kutatás, mint „objektív” lépték még ártalmára is lehet abban a körben, ahol a megmutatkozás ügyes, korrekt, érvényes szándékkal előidézett tud lenni. Amíg a hiány, az ismeretek nélkülözése még lehet menedéke sokaknak, addig az esendő résztvevő a befogadó, a tolmács, a fordító, a tükrözést vállaló közreműködő révén aránytalanul kiszolgáltatottabbá válik. Tapasztaltuk ezt közvetlenül is, midőn egy kortárs zsidósággkutató csoport felmutatta korszakos kutatási eredményét, köré gyűltek a lapos indulatokkal közelítők, s kérdésessé vált az is, lehet-e beszélni „eredményekről”, vagy csak titkosított közlések lesznek (részben) elérhetővé a kérdezettek érdekében..., védettségüket biztosítandó? Lehet-e akkor a kutatónak távolságot tartania nemcsak a kutatás tematikájától, eszköztárától, de maguktól a kérdezettektől, a társadalmi értékektől, s ennek révén a tudományos relevanciától, reflexióktól, válaszoktól és máskéntgondolásoktól is? Aki életvitelszerűen mindvégig megőrzi a távolságot a kutatás, mint „objektív érték” mibenlététől, az a kutatásetikai önreflexió árán voltaképpen ellaposítja a megismerői élményt, elnagyolja a következtetéseket, mintegy „félrefordítja” a közvetlen közléseket, átértelmezi az alázatos megismerés fokozatait, s részben vagy javarészt jó eséllyel elhallgatja a lényegi belátásokat is. A kulcskérdés ezek szerint már a távolság és a részvétel intenzitása mentén is eldől, mintegy

rögvest megkérdőjelezve az értelmezői magatartás, az önérdékű közlés, a kulcsra zárt ismeretek felszabadítása szinte összes alapproblémáját.

S ha főntebb megértő üzem módban nyilatkoztam Habermas komolyan követhetőségéről, szólhatok-e itt a racionális cselekvésre késztető kommunikativitást pusztán célracionálissá lefokozó sikerképességről? Mert hát, ha a teljes közlésfolyamatból épp a befogadói oldal garanciái hiányoznak leginkább, akkor a kölcsönös megértés csakis a kutatás intimitásai közepette nyilvánulhat meg, s épp a megismerés társadalmi jellege sérül durván ott, ahol megértési-megfejtési kulcsaink hasznavehetőségét nem a belátás-ráébredés-feltárás-megnevezés célja és joga, öröme és közhaszna engedi érvényesülni, hanem inkább az elhallgatási spirál kényszere.

Másképpen kifejezve: a megismeréstudományok társadalmi szférákban elért eredményei (a történeti időben mérve) régtől fogva maguk eredményei, szemléleti és módszerbeli sajátosságai között tartják számon a tévedés jogát. Egyrészt a tudomány felől, melynek valamely ágazatát és módszerkészletét alkalmazva mintegy projektálható eredmények elérése válik esélyessé; másrészt az emberek/partnerek/alanyok/adatközlők felől, kiknek részvétele sosem volt kellőképpen honorált, s ezért nem is érzik fölötte nagy szükségét annak, hogy a mindenkor lehetséges „legigazabbat” és legteljesebbet vallják meg a kutatói kérdésekre adott válaszaikban. A tévedés joga így kölcsönös, mondhatni közös, de csakis annak mértékében, ahogyan a lehetséges mindenséggel összefüggésben valamely rész-összefüggést kiemel, valaminő kérdésre választ keres és talál. Beleértendő (szerencsés esetben, vagy kellően harsány kutatói szuverenitás feltételei között), hogy a kutató (és akár kérdezettje éppúgy) fenntartja a korrekció mércéjével mérhető ellenvéleményt, megerősíti bármely állítása mögötti önreflexióját, s biztosítékot kér vagy épít ki arra, változhatson a véleménye, átalakulhasson következtetése, konstruálhasson új koncepciót, formálhassa át hipotézisét és teoretikus válaszait.

Csakhogy: épp a kutatás, mint attitűd, a megértés, mint folyamat, a belátás, mint építkezés túri a legnehezebben ezt a fajta „sikamlósságot”, a nem-evidens evidenciák közlését, a „bizonytalan” magabiztosságok forgalmazását. Ennek egyik első fázisa az *időbeliség*: egy kutatás limitált időt kérhet, megkezdeni és befejezni a tudományos érintkezés

szabályaihoz tartozik, a visszatáncolás vagy az elbizonytalanító konklúziók nem tartoznak a mérhető „eredményesség” tartományába. Meglehetősen ritka, hogy újrakutatást engednek és finanszíroznak ..., kiváltságos helyzet hozhatja csak a „retro” állapotát, formális bázison kell nyugodnia a kontrollnak is, s aligha nyílik mód a folyamatkövetésre, a változások regisztrációjára is. Ez az időbeli korlátosság még ki is egészül *térbelivel*: ami itt fölsimert evidencia esetleg, amott már nem szükségképpen az (sőt: szükségszerűen nem az!); ami kicsiben érvényesnek tetszett, kinagyítva vagy általánosítva a legvalószínűtlenebbül sem az. S még harsányban megmutatkozik, hogy ami a szaktudomány terében ésszerű következtetés, az már a rokon tudásterületen sem evidensen az, de még kevésbé az a lokális nyilvánosságban, a társadalmi térben, a makrostruktúrán belül. S ha erre mint kutatási dilemmára még rápakoljuk a kutatási interferenciák általában meglévő hiányát, a társadalmi tudásterületek kölcsönhatásainak korlátosságát, akkor ráébredünk, mennyire hiányos a diszciplínák közötti belátások esélye, milyen csekélyke a visszahatás a „terepre”, s mennyire esélytelen a megszólaltatottak iránti felelősség fenntartása (avagy: leginkább a *felelőtlenesség felelőssége* lengi be a viszonyt, semmint a körkörös védelem megoldási képessége...). Átmeneti fázisban még talán lehetnek kísérletek arra, hogy leplezett formában korrekciók épüljenek a „kutatási eredmények” közé, de ez sokszor pusztán szerzői dilemma marad, nem pedig *etikai alapállás* vállalása. Átmeneti menedékként szolgálhat, ha a kutató olyan testcselekkkel él, mint a szakirodalmi hivatkozások válogatása, melyek szimbolikusan megerősítik „igazát”, kiszélesítik állításainak terét, egyúttal távoli és ismeretlen kollégákra kenik a megállapítások kockázatát ... – de ez nem is szavatolja eredendő igazát, nem is menti föl a visszakézből kapott ellenérvek hatása alól..., legföllebb az illendőség keretei közé terelheti a mondandó hitelét, az általánosítás révén átfoghatja a logikai mező szélességét, s látszólag követhetővé teszi vele a citációk szokványosságát, a normatív érvényességet, a kolleghiális illendőséget, vagy a strukturáltság szépségével segít elfedni a relatív igazság harsányságát. „Mióta a mindenség létezik... sosincs reményünk...”.

Megfigyel, értelmez, vádol ...?

„... nincs megfigyelt megfigyelő nélkül, ami nem egyébanális logikai kölcsönhatásnál, mihelyst azonban a valóságra vonatkoztatjuk, veszedelmessé lesz”
/Dürrenmatt: *A megbízás – avagy a megfigyelők megfigyeléséről*, 1986/

Dürrenmatt kisregénye kortársi környezetbe illeszkedő átélést sugall, sarkigazságokkal és irodalmi intimitást a képzeletvilág valóságába oltó döbbenettel, identitás-válságot megoldani próbáló mérészséggel. Minthogy meghatározó kerete és jelentésrétegei közel esnek ahhoz az értelmezési térhez, melyben a megfigyelők sosem önmagukban és önszorgalmukban állnak, az identitás-választás olyan rétegeibe is becsalogat, melyekben az értelmezési tér örökkön-örökké relatív, hisz a megfigyelőket is megfigyelik mindig, az egész folyamatra mintegy rátekintő szaktudományosság még ezt is további etikai relativizálásba vezeti át. Az a köztesség, melyben a megfigyelő is megfigyelt marad, nem mai keletű: „a császár szemei és fülei” (másfél évezredes fogalom lehet, az Ó-perzsa birodalom igazgatási képviselőit már ekképp minősítették, azután Diocletianus óta a megfigyelők jelentéseinek közvetlen ellenőrzését is szimbolizáló fogalomra erősödött), s ha erre még ráakodik a modernitás szerepe, mely nem az elsődleges értelemben, hanem az ember, mint gondolkodó lény absztrahálására alkalmas felfogásban valamiféle új identitás-réteget képez, akkor végképp közélet-antropológiai alapképletté válik a kutatás és a szaktudományi legitimitás megannyi sajátos vonása.⁶

Az a fajta kitekintés, amely a kutató aspektusából a rálátást és „minősítést” eredményezi, a

6 Méltó lenne a konzekvens értékelésre, de kár lenne elsietni, oly mélyen tagolt jelentés-terek felé visz az AnBlok folyóirat 3., „Megfigyelési” száma (2009), ahol nemcsak az ügynökök kérdésének, a besúgók beszerzésének intézményesült rendszere tárul föl, hanem maga az antropológus kutató mint közléshordozó és adatkereskedő is megmutatkozik Borsányi László egyedi históriájában. Ő ugyanis az antropológiai kutatómódszertant nemcsak tanulta, oktatta, de informátorként aktívan alkalmazta is, a kulturális antropológiai perspektíva tehát intertextuális recepció viszonyrendszerébe került általa. Mint ügynök talán méltóbb sikerre is jutott, mint tanszékvezető egyetemi tanár... Mindenesetre azóta a kutatásetikai kérdések nem csupán az irodalmi vagy tudományos művek imaginárius terében megjelenő tünetényeihez kapcsolódnak, hanem a megértő üzemmód extrém variációihoz is.

kutatási projektek nem kis hányadában hajlamos retrospekcióvá lenni. Tükrözvén valamely hipotézist, majd tesztelvén ennek érvényességét a kutatási folyamatban, végül pedig elvezetvén az „ott lenni / itt írni” geertzi dilemmájáig, valahol épp a megértés vagy értelmezés folyamatában vetít vissza jelentéstartalmakat, s ebbéli felelőssége a „soha többé nem bizonyítható” ráébredések közelébe vezeti átlagos esetben. Sem maga a kutató, sem kutatót millióje nem tesztelhető már ugyanabban a státuszában, ahogyan akkor látszott, amikor a kutatás zajlott, az interakciók éltek, a kérdések és reflexek, válaszok és szerepjátékok vagy játszmák is éltek voltak. A tudományos rálátás, s megannyira a „be(le)látás” voltaképpen egészen halovány ceruzavonással elválasztott a megismerés és tudás mint hatalom gyakorlásától. Ha pedig ez immorális, ha erkölcstelen hozama segíti privát előnyhöz, haszonhoz, hatalomhoz jutni a kutatót, akkor pontosan az a típusú fejlemény várható, amely az „ügynökbotrány” szimptomatikusan esetében magát a főszereplő kutatót, mint kémeket, árulót, besúgót hozza helyzetbe. Ez a fajta erkölcstelen tudás – lett légyen akármily emberi módon szenvedelmes áldozat is a kutató, s hívják bár Borsányi Lászlónak vagy Radcliffe-Brown-nak –, valójában a tudomány- és ideológia-termelő pozíció megszerzésének olyasfajta eszköze, melynek csereérték-mivoltától és gyarmatosítást elősegítő hatásától a második világháború óta igyekszik megszabadulni a szaktudomány. Az „erkölcstelen tudás” mint uralmi eszköz nemcsak kolonizál, kiszolgáltat, áruba bocsát, de kellően rossz hírbe keveri magát a kutatót és diszciplínáját is. Az immorális besúgó, aki egyben szenvedelmes áldozat is tud lenni, nemcsak az ügynökbotrány szereplője, „kívülálló bennfentes”, hanem egy társadalmi jelenség aktora, aktív szereplője és befolyásolója is – ennyiben pedig morális lény nemkülönben. Ha „émikus kém” lenne csupán, mint Borsányi az adott időszakban,⁷ akkor a belső elhárítás sem a szaktudomány iránt érdeklődne, hanem a megvásárolható adatok szűk köre iránt, melyekről a felelős felderítő jóember valamiért nem gondolta, hogy ki/eladásuk morális bűn, s nem szaktudományi publikáció része. A tudatosan erkölcstelen eljárás azonban épp az információk hiányát legitimálja, s teszi oly kutatásetikai kérdéskör részévé, melyben az etikai kutatások hiányai már harsányak. Az erkölcstelen tudás és az erkölcstelen besúgó (avagy, legyünk antropológusok is: az infor-

7 Lásd Szőnyi Tamás: *Nyilván tartottak. Titkos szolgák a magyar rock körül 1960–1990*. Tihanyi Rév Kiadó, h. n., 2005. 831 oldal.

mációk speciális felhasználásának intim piaci szféráját működtető attitűd) olyan szimpptóma, mely példaképpen Borsányi esetében nem csupán a dunai indiánok nagy varázslója vagy lantosa helyzetében volt kritikán aluli, hanem módszertani értelemben is: a „feltűnést kerülő” megfigyelő, a megfigyeltet megfigyelő megfigyelt (és megfélemlített, megvásárolt) aktor történeteként ugyancsak. Mint „émikus kém” vagy gyarmatosító ügynök, felelős felderítő vagy morális áldozat nem csupán a hetvenes-nyolcvanas években járult hozzá a belügyi nyilvántartások gazdagításához, hanem amikor mindezt Szőnyi könyve fotokópiákkal igazolhatóan nyilvánosságra hozta, akkor sem lehetett rákérdezni, mert „dosz-sziéja még aktív” volt, vagyis folytatta a megfigyelői életútját mindhalálig. Felelős felderítőként tehát mindennemű (szimbolikus és valóságos) kulcsok birtokosa is volt, mintegy hivatásos betörő, kinek világnézeti hangoltsága a kutatói szakmaképtől alighanem alapvetően eltért. Megfigyelt, rögzített, értelmezett, konspirált, deskripciókkal gyarapította a kutatói szakma belső képét, s ezzel egyúttal vádolt is, kiszolgáltatott is, részben megsemmisített is. /Ki tudhatja, hány szakmai életút szenvedte meg e dicső szemtanú élelmes jelenlétét ...?!/

Részleges méricskélés

A kutatásetikai dilemma (mint etikai kutatások hiánya is) itt most három paraméterben összegezhető:

a) *Kutatásetika az antropológia historikus dimenziójában*

A klasszikus kutatásetika időtérképén a terep ismerete a tudomány iránt vállalt elkötelezettséggel mérhető. Ehhez jön adalékként a kolonizációs stratégiák kiszolgálása vagy a primer megvásárolhatóság példatára (Radcliffe-Brown mint a brit katonai térképészet munkatársa, avagy Napoleon Chagnon mint az amerikai gyógyszerkísérletek megvásárolt ügynöke a Yanomami törzsi milióban). Ezt az „érintetlen” népcsoportokat feltáró megismerő technikát, mely kiárusítható mivoltában ténylegesen a szakma morális szegyenlajstromát gazdagította, olyasfajta *átmeneti időszak* képletei követték, melyek között az etnocentrizmus és objektivitás, a közlési hitelesség és lokális ártalomcsökkentés esetei is gazdagon előfordultak. E szakmai kutatási térben az érvényesség sziklaszirtjei között helyét

kereső antropológus részint a morális fenntartásokat is belátó szerzői szerepkört volt képes vállalni, részint pedig a maga jellegzetes „etnocentrizmusát” mentén hajlamos volt kiállni a „terepért”, a kéreztettek státuszbiztonságáért, a retrospektív hatások csökkentésének felelősségével. A „modern” kutatásetika a kollektív és egyéni személyiségjogok alapján, normatív intézményi és működési alapszabályok mentén képviselte már azt az etikai kódrendszert (ne menjek messzebb: az Amerikai Antropológiai Társaság erkölcsi kódexét követve), amely a kutatás alanyait nem tárgyakként tekintette, hanem a föltárás és megnevezés révén kiszolgáltatottságba kerülő szereplők körének. A „posztmodern” éra ebből adódóan már egy kollektív/szakmai normarend „mellett-helyett” az egyéni felelősségvállalás súlyát sem nélkülöző értékrendet vall, egyfelől „meta-adatokként” a visszakereshetőséget és közlésbiztonságot is mérlegelő szemlélettel él, másfelől a kutatás interaktív részében annak folytonos egyeztetésével is, mi és miképpen hat(hat) vissza a kéreztettre, aki nem okvetlenül látja át vallomásokát minden következményét.

b) *Kutatásetika a felelőtlenség átkával*

Másik, nehezen elkerülhető dimenzió, de épp ezért mérlegelendő ténybeliség, hogy mintha nem lenne kutatásetikai „küszöb” a megrendelt feltárások pragmatikus szintjein... Miközben például komoly, szinte új közjogi műfajjá lép elő a „nemzeti konzultáció” keretében elvégzett mentális/morális padlás-söprés, a feltáró felmérések és kérdőívek kampányossága értékteleníti magát a megismerő szándékot is. Úgy fest, mintha a társadalomismeret magaspolitikai feladattudattal társulna, és ehhez alkotmányossági látszatot fenntartó szondák, közvéleménykutatások, „nemzetpolitikai” körképet megrajzolni kész társadalomismereti állapotrajzok keletkeznek, amelyek igazolni látszanak alkalmi politikai célrendszert. Ennek is megvan a haszna: mint kutatási-feltárási ürügyek, alkalmat adnak arra, hogy látszólag semleges álkérdésekre választ kérő pragmatikus politikai szándékok érvényesüljenek (ne fussunk keresésük közben messzebb, mint a legutóbbi miniszterelnöki magánlevél, mely „nemzeti konzultáció a bevándorlásról és a terrorizmusról” tónusban tükrözi az idegenbefogadás államiasított felfogásmódját). Ezt a fajta immorális tudat-gyarmatosítást, mely válaszbunkóvá erősítve több mint megfélemlítő összhatást tükröz, alighanem sok-sok

év társadalomkutatási gyakorlata sem tudja morális egyensúlyba hozni majd. A társadalomismereti kutatások ilyen értelemben erkölcsbontó hatása nemcsak a társadalom önismeretének és hatalom-képének újrafogalmazásához vezet(het), hanem bizonyosan közrehat a kutatások mai felelősségének, a nyilvánosság előtti kockázatoknak, egyúttal a mentális krízisállapotok előjelző kötelezettségének definiálásában is.

c) *Kutatásetika a felelősség normájával*

Mondjuk másfél évszázad társadalomismereti és kutatástörténeti képletei ma már alighanem közrehatnak abban is, hogy a nyilvánosság áldásai és átkai ne legyenek pusztán adminisztrációs szempontok, a személyiségvédelem pedig éppúgy kutatási eszköz lehessen, miképp a sajtójogban vagy a hitelrontásban univerzálissá váló emberi jogi feltételek együttese. A társadalomkutatás belső normájává vált, alapszabályává erősödött immár, hogy bármely kérdeztnek joga és módja van az interaktivitás és kommunikatív feltételrendszer alapján ugyanannyit tudni a kérdezőről, mint emennek a kérdeztéről. Más, bár korántsem hanyagolható részletkérdés, miként kerül szóba és kutatási morál belső terébe, evidenciáinak körébe a kölcsönösség, miképp áll mindkét félre egyformán érvényesen, hogy a közlési szinteknek megfelelően mérlegelhesse szavait, közléseit, értékítéleteit. E felelősség köre immár készlet és kényszerít is: nem csupán azt kellene kutatási tesztkérdéssé tenni, amelyre valamiféle válasz adható, hanem azt is, miképp szavatolható a válasz intimitása a felhasználás során, s megtarthatók-e szakmai etikai normák akkor, midőn a közgondolkodás tekintélyelvűségi átitatottsága nem serkenti, hanem épp elnyomja a kutatásetikai szakmai normákat, nem elvárja, hanem mellőzni próbálja az önreflexió tesztjét. Egykoron még szakmai morál része volt, hogy a kinyert tudást összegző ismeretanyag nyilvános tesztje megtörténjen abban a közegben, ahonnan az információk származtak – ma ez már kételyekkel körülvethető képzet csupán. Van persze kivétel is, megannyi, nem utolsósorban épp a Holokauszt-kutatások tematikái vagy a hasonlóképpen érzékeny adatforgalmazás hatóterében. De mindezek mellett – úgy vélem, úgy félem – sokkal intenzívebb kontrollra volna szükség e téren, beleértve szakmai- és diákdolgozatok esetét, saját vizsgálódásaink velejáróit, befogadói hatásokat, érzékenyítési projekteket is. Aligha van ugyanis garancia arra, hogy a kinyert ismeretek a kiszolgáltatottság

antropológiájának nem kiépítői, hanem etikai felelősség-normává váló komponensei lesznek. A megismerés felelősségének ugyanis nemcsak tartozéka a tévedés joga, hanem próbája is – feed-back nélkül mintegy felét sem éri a terepkutatás.

Konklúzió helyett – a megismerő fenntartás

„... egy bizonyos értelemben és egy bizonyos síkon kizárólag az elbeszélés szelleme kedvéért élünk, ez a mindannyiunk szívében-fejében szakadatlanul formálódó szellem foglalta el az isten kitapinthatatlan helyét; ez az a képletes tekintet, amit magunkon érzünk, s mindent e szellem fényében teszünk, vagy nem teszünk...”

Kertész Imre: *A holokauszt, mint kultúra* (1993)⁸

Amennyiben a felelősség készlet és kényszerít is, a kutatások válasza a kutatott környezet és kutatásba emelt személyiség kérdése is, akkor az intimitások garanciáiról is szó kell legyen. Másképp megfogalmazva: a kutatásetika nem csupán a kapott válaszok felhasználhatósága és az újrakérdés felelőssége felől tekinthető, hanem részévé válik a

8 Szövegrészlet. A teljes bekezdés: „Engedjék meg, hogy ezt a megfoghatatlan s mégis mindennél hatékonyabb törvényt, amely nemcsak hogy irányítja szellemünket, de amelyet szakadatlanul mi magunk táplálunk eleven életünkkel, hiszen különben nem létezne: hogy ezt a törvényt most, jobb híján és tanácstalanságomban, a Thomas Manntól kölcsönvett kifejezéssel, egyszerűen az *elbeszélés szellemének* nevezzem. Ez dönti el, hogy mi és hogyan kerül be a mítoszba, hogy mi marad meg egy civilizáció történetárában, annak ellenére, hogy ezt oly gyakran szeretnék eldönteni inkább az ideológusok. Úgyis szólván sosem sikerül nekik, úgy legalább, ahogyan ők szeretnék. A mítoszról valami más dönt, valami titkos és közös elhatározás, ami nyilván valódi lelki motívumokat, szükségleteket tükröz, amiben megjelenik az igazság. Mindennapi életünk horizontját ezek a történetek határolják, ezek a – végső soron – jóról és rosszról szóló történetek, és e horizonton belül világunkat a jóról és rosszról való kifogyhatatlan suttozás hangjai hatják át. Megkockázatok egy vakmerő kijelentést: egy bizonyos értelemben és egy bizonyos síkon kizárólag az elbeszélés szelleme kedvéért élünk, ez a mindannyiunk szívében-fejében szakadatlanul formálódó szellem foglalta el az isten kitapinthatatlan helyét; ez az a képletes tekintet, amit magunkon érzünk, s mindent e szellem fényében teszünk vagy nem teszünk...”. Századvég Kiadó, Budapest, 1993:10-11.

kutatott etikája is. Kérdés(ek)re válasz(ok), kérdő pillantásra megnyugtató értelmezés, morális fenn-tartásokra a kért megerősítő reflexiója... – folytonos és kontinuitásával stabilan interperszoná-lissá tett kölcsönhatás(ok) tere. Latolgassuk csak a politika(i) részvétel, politikafelfogás) lehetséges közvetlenségét, a megértő üzemmód jelenlétét a sorskérdések vagy létvíziók közepette! Elkerülhető-e a kiszolgáltatottság megvállása bármely résztvevő, akár kérdező, akár válaszadó részéről? Lehetséges-e a droghasználatról, meleg vagy transz-szexuális állapotról a ráruházott intimitás nélkül vallani vagy kérdezni? A kutatás rejtett dimenziói nemegyszer rejtett hálózatoságot is érintenek, összefüggésrendeket, melyek belső relációikon túlról szinte semmiképp sem érthetőek (azaz csakis félreérthetőek). Mert lehet-e példaképpen az etnikai viszonyrendszerekről az etikai mezőkön túlról tájékozódni? Lehet-e élethelyzet-serkentő „fejlesztés-antropológiát” alkalmazni ott, ahol maga a fejlesztés sosem jelentett egyebet, mint fokozott kihasználást, rátelepedést, kizárólagosságot, új gyarmatosítást...? Lehet-e az alkalmazott vagy akció-antropológia mentén nézni a katonai vagy biztonsági témaköröket, példaképp „békefenntartó” beavatkozást (military anthropology) ott, ahol sem a kérdések, sem a rámenős feleletek, sem a kérések vagy elfogadó gesztusok nem lehetnek sosem oly tiszták, hogy a személyközi megismerés bizalom-alapja a legcsekélyebb mértékben is esélyes legyen...?

Ha nem is tisztán kutatástörténeti „tanulságok” kérdése, de az önreflexív belátások elemi tartozéka lehet (és kell legyen) a kutató és a kutatott viszonyának tisztázott, tudatosított *kölcsönös függése*. Bármelyiküktől függő megértés vagy félreértés messzebbi dimenziókba vezet a belátásokat, így szinte a függő beszéd a függések korszakaival is összefügg, s újabb korszakos függések kialakulásához járul hozzá. Nem utolsósorban azért is, mert aligha létezik megismerési mód és tudományfüggetlen tudások esélye ott, ahol a tudásinnovációs érdekltség magában hordozza a mentális kolonizációk félelmeit, az emberléptékű kérdezés és válaszadás eszköze lecserélődik kérdőívek és on-line forráskódok sémáira, s ha bármily segítő célú volt is a megismerő folyamat maga, a gyarmatosítások félelmei nem teszik feloldhatóvá a legitimitásba kapcsolódó félszeket. Lásszudáni pástort, albán hegylakót, migráns kínai kereskedőt, magyar multivállalati középvezetőt, aki ne érezné át, hogy többet veszíthet, ha igazul válaszol, mint ha formálisan vagy elutasítóan... Végy

egy mexikói ünnepszervezőt, pakisztáni ellenállót, munkácsi zsidót vagy kameruni nemzeti focistát... – mennyiben lesz érdekévé épp azt vallani, amit hallani akar kérdezője...? A tudomány függetlensége már rég elkopott illúzió, a tudásmegújítás pedig megrendelők sikerképességének tesztje inkább, semmint az alárendelődő kértettek bármikori igénye. Ahogy Geertz írja: „*A leírás hatalom. Mások ábrázolása nem egykönnyen választható el a manipulációtól*”. Maga a megismerés tartja fenn nemegyszer a felelősséget, a belátás iránti igényen túli kockázatot, s a megtérülő ismeretanyag, gyarapodó valóságkonstrukciós nyereség, ha nem közös, akkor a véltlen kutató is nem pusztán a tereppel „áll szemben”, hanem emberi csoportokkal, közösségekkel, kölcsönös belátások jövőbeli kockázataival is. S elfogadhatók-e bármely tudáskészletek, kérdezőké és kértettek, ha ezek nem harmonizálhatók, ha a társas-társadalmi valóságot nem pusztán készletezzük, hanem közös érdekltséget látunk abban is, hogy valóságnak fogjuk föl ...? S ha a Holokauszt a kérdéskör, a kívülről irányított folyamatok, felfogásmódok és a belső, átélésre épült konstruktum kerülhet-e harmóniába kérdezők és kértettek szokáscelexvéseinek habitualizált tipizálása, kölcsönös felfogás-egyeztetés nélküli állapota esetében ...?

A tudásszociológiai válaszok (lásd Berger és Luckmann épp ötven éves alapművének kulcskérdéseit!) persze nem kevésbé antropológiaiak is, de arról, fedik-e a társadalmi közösség tudását, már nem pusztán a kérdező vagy a válaszadó, hanem a kutatás kontextusa, a kutatóközösség nyitottságának adott szintje s a jócskán ismeretlen jövő szereplői kölcsönösen kellene döntsének. Ami „adat”, ami objektivitás vagy a megjelenítés megvallott mikéntjének kérdése, arról pedig az érdekeltek/érintettek folytonos és megértő egyeztetése dönthet csak... A kutatói kulcspozíció, feltáró szerep épp ezért sosem maradhat a többhangú értelmezés igénye alatt, a multivokális értelmezések és a „több szintű etnográfia” esélyeinek kihasználása nélkül...

Absztrakt

Ha nem is örök kutatástörténeti „tanulságok” kérdése, de az önreflexív belátások elemi tartozéka lehet (és kell legyen) a kutató és a kutatott viszonyának tisztázott, tudatosított *kölcsönös függése*. Bármelyiküktől függő megértés vagy félreértés messzebbi dimenziókba vezet a belátásokat, így szinte a füg-

gő beszéd a függések korszakaival is összefügg, s újabb korszakos függések kialakulásához járul hozzá. Nem utolsósorban azért is, mert aligha létezik megismerési mód és tudományfüggetlen tudások esélye ott, ahol a tudásinnovációs érdekeltség magában hordozza a mentális kolonizációk félelmeit, az emberléptékű kérdés és válaszadás eszköze lecserélődik kérdőívek és on-line forráskódok sémáira, s ha bármily segítő célú volt is a megismerő folyamat maga, a gyarmatosítások félelmei nem teszik feloldhatóvá a legitimitásba kapcsolódó félszeket. A tudomány függetlensége már rég elkopott illúzió, a tudásmegújítás pedig megrendelők sikerképességének tesztje inkább, semmint az alárendelődő kérdezettek bármikori igénye. Ahogy Geertz írja: „*A leírás hatalom. Mások ábrázolása nem egykönnyen választható el a manipulációtól.*” Maga a megismerés tartja fenn nemegyszer a felelősséget, a belátás iránti igényen túli kockázatot, s a megtérülő ismeretanyag, gyarapodó valóságkonstrukciós nyereség, ha nem közös, akkor a véletlen kutató is nem pusztán a tereppel „áll szemben”, hanem emberi csoportokkal, közösségekkel, kölcsönös belátások jövőbeli kockázataival is. S elfogadhatók-e bármely tudáskészletek, kérdezőké és kérdezetteké, ha ezek nem harmonizálhatók, ha a társas-társadalmi valóságot nem pusztán készletezzük, hanem közös érdekeltséget látunk abban is, hogy valóságnak fogjuk föl...? *Szubjektív* tehát az, amit a „szerzői Én”, a kutatói érdeklődés, a megértésre elszánt kérdezői attitűd közvetít, s mindig szubjektív is marad, amíg nem csupán száraz „adat-talicskázásra” vetemedik, hanem összefüggések meglátását, viszonyok megnevezését, kapcsolódások variációit adja közre *saját* hangján. A saját hang egyben lehet persze a kérdezetteké, a megfigyelőé, az értelmezőé vagy elbeszélőé is – s épp így lehet (kell is legyen) a befogadóé, olvasóé, tovább-értelmezőé. Ami „adat”, ami *objektivitás* vagy a megjelenítés megvallott mikéntjének kérdése, arról pedig az érdekeltek/érintettek folytonos és megértő egyeztetése dönthet csak... A kutatói kulcspozíció, feltáró szerep épp ezért sosem maradhat a többhangú értelmezés igénye alatt, a multivokális értelmezések és a „több szintű etnográfia” esélyeinek kihasználása nélkül...

Research ethic – ethnic studies on social sciences

Abstract

In his article 'Research ethic, ethnic studies on social sciences', the Author asserts that the social sciences should not be subject to ethical review. He recounts a number of examples where ethical review has seemingly failed, what are often known as cultural and social studies, i.e. social sciences, the humanities or moral/ethic questions on social sciences. He further suggests some alternative models for dealing with ethical review in the social sciences, and in this „ethic space” of social sciences fieldworks, the director's conception and the problem around which the script evolves are both counting on such professional actors, who, besides having the necessary routine in acting in front of an ever darkening background (subjectivity and/or objectivity of the research method), are not only undertaking the narration of some well-known story, but they do love acting it out, as well. Finally, the Author concludes, that there is a lack of empirical evidence as to the benefit of research ethics review, as to the *ethnic studies* is the interdisciplinary study of difference, and the freedom of research and respect of participants, the participation in research should be voluntary, and therefore subjects must give their informed consent to participate in the research.

Felhasznált szakirodalom

- Agar, M. H. 1996 *The Professional Stranger*. Second Edition. New York, Academic Press.
- Atkinson, P. & Hammersley, M. 1994 „Ethnography and participant observation”. In NK Denzin and YS Lincoln (Eds.) *Handbook of Qualitative Research*. Thousand Oaks, Sage Publications, 248-261.
- Berger, Peter L. – Luckmann, Thomas /1966/ 1988 *A valóság társadalmi felépítése. Tudásszociológiai értekezés*. Budapest, Jósöveg Kiadó.
- Blumer, Herbert George 1969 *Symbolic Interactionism*. Englewood Cliffs, NJ. Prentice-Hall.
- Boas, Franz 1901 The Mind of Primitive Man. *Journal of American Folklore*, 14(52) 1-11.

- Bourdieu, Pierre 1985 Az identitás és a reprezentáció. *Szociológiai Figyelő*, 1:7-22. /Lásd még: In *Language and Symbolic Power*. Polity Press, N.Y., 1992:220-251/.
- Feischmidt Margit szerk. 2010 *Etnicitás. Különb-ségteremtő társadalom*. Budapest, Gondolat Kiadó – MTA Kisebbségkutató Intézete.
- Fetterman, D. M. 1998 *Ethnography: Step by Step*. Applied Social Research Methods Series, Volume 17. Thousand Oaks, Sage Publications.
- Geertz, Clifford 1998 Az identitás politikájáról. *Magyar Lettre Internationale*, 31. Részlet a Primordial Loyalties... szövegéből, 5-16. On-line: <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre31/geert.htm>
- Geertz, Clifford 1999 Kultúrák háborúja. (*The New York Review of Books*, 1995. nov. 26.). Ford. Rupp Anikó. *BUKSZ*, 3. www.c3.hu/scripta/buksz/96/03/geert.htm
- Geertz, Clifford 2001 Darabokból álló világ (A kultúra és a politika térképének megváltozása). *Magyar Lettre Internationale*, 49. (nyári) szám, <http://lettre.c3.hu/>
- Habermas, Jürgen [1981] 1985 *A kommunikatív cselekvés elmélete*. A *Filozófiai Figyelő* és a *Szociológiai Figyelő* különkiadványa. ELTE, kézirat gyanánt. (Új kiadás: Budapest, Gondolat, 2011).
- Hammersley, M. 1990 *Reading Ethnographic Research: A Critical Guide*. New York, Longman.
- Hammersley, Martyn – Atkinson, P. 1995 *Ethnography: Practices and Principles*. Second Edition. New York, Routledge.
- Hedgepeth, Sonia – Saidel, Rochelle G. eds. 2010 *Sexual Violence against Jewish Women during the Holocaust*. HBI Series on Jewish Women. *Brandeis University Press*.
- Kilani, Mondher 2003 Az etnológia paradoxona. *Anthropolis, kulturális antropológiai folyóirat*, kézirat (fordítás), Anthropolis szerk.
- Kjosszev, Alexandar 2000 Megjegyzések az önkolonizáló kultúrákról. *Magyar Lettre Internationale*, 37 (nyár), 7-10. <http://lettre.c3.hu/>
- Kovács Éva 2003 Etnicitás vagy etnopolitika? Bizonytalanságok az etnikai identitás értelmezései körül. In Bárdi Nándor – Fedinec Csilla szerk. *Etnopolitika*. TLA, Budapest, 43-56.
- Lajos Veronika 2013 A modernitás eleganciája. A kritikai szembenézés társadalomtudományi gyakorlatának néhány aspektusa. *Kultúra és Közösség*, (4):43-54. On-line: http://www.kulturaeskozosseg.hu/pdf/2013/4/2013_4_05.pdf
- Lévi, Primo 1990 *Akik odavesztek, és akik megmenekültek*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Liska Márton 2006 A holokauszt mint társadalmi traumatizáció. Túlélők, elkövetők és leszármazottaik. *Múltunk*, 3:163-182. www.epa.oszk.hu/00900/00995/00007/pdf/liskam.pdf
- Malinowski, B. 1922 *Argonauts of the Western Pacific*. London, Routledge & Kegan Paul.
- Ofer, Dalia – Weitzman, Lenore J. eds. 1998 *Women in the Holocaust*. New York, Vail-Ballou Press, Binghampton.
- Park, Rober E. – Burgess, Ernest W. eds. 1921 *Introduction to the Science of Sociology*. Chicago, University of Chicago Press. www.gutenberg.org/files/28496/28496-h/28496-h.htm
- Perneczky Géza 1966 A vers mint impulzus (rádióbeszélgetés Weöres Sándorral). In Domokos Mátyás szerk. 1993 *Egyedül mindenkivel*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 62-66.
- Price, David 2000 Anthropologists as Spies. *The Nation* Vol. 271, Number 16:24-27, November 20. <http://www.thenation.com/article/anthropologists-spies>
- Radcliffe-Brown, Alfred Reginald 1948 *A Natural Science of Society*. New York, Free Press.
- Rosen, Ilana 2004 *Hungarian Jewish Women Survivors Remember the Holocaust: an anthology of life histories*. Lanham, Maryland, University Press of America.
- Sampson, Steven 2007 *Truthers: the 911 Truth Movement and the Culture of Conspiracy*. Working paper, presented at Lund, Aarhus, Uppsala, Dept. of Social Anthropology – Lund University, Sweden.
- Savage, Jan. 2000 Ethnography and health care. *BMJ*, 321, 1400-1402.
- Walzer, Michael – Kantowicz, Edward T. – Higham, John – Harrington, Mona 1982 *The Politics of Ethnicity*. Harvard Univ. Press, Cambridge.